

Η αντιμετώπιση του φαινομένου του Διαδικτυακού Εκφοβισμού μέσα από το Μάθημα των Θρησκευτικών

Αναστασία Δ. Παπαθωμά
ΠΕ 70 Δασκάλα
4^ο Δημοτικό Σχολείο Καλαμαριάς
papathoma@windowlive.com

Περίληψη

«Η αντιμετώπιση του φαινομένου του Διαδικτυακού Εκφοβισμού (Δ.Ε.) μέσα από το ΜτΘ» ήταν ένα πρόγραμμα ενταγμένο στο πλαίσιο του ΜτΘ. Δόθηκαν από την εκπαιδευτικό στους μαθητές/τριες οι κατάλληλες κατευθύνσεις με σκοπό την έρευνα και την άντληση πληροφοριών για τον Δ.Ε. Βασικότερος σκοπός του προγράμματος ήταν η προσέγγιση και η αντιμετώπιση του Δ.Ε. μέσα από το ΜτΘ με απώτερο στόχο την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης, της αλληλεγγύης, του αλτρουισμού, της ηθικής σκέψης, συμπεριφοράς, και της ηθικής συνείδησης των μαθητών, και την ανάπτυξη της θρησκευτικής τους ωριμότητας. Η διδασκαλία του ΜτΘ εφαρμόστηκε βάσει Σχεδίων Διδασκαλίας και συγκεκριμένης μεθοδολογίας (Προβληματισμός, Πληροφόρηση, Επεξεργασία και εμβάθυνση, Έρευνα, εφαρμογή, συγκέντρωση υλικού, ανάλυση και κατηγοριοποίηση πληροφοριών, Έκφραση, Αξιολόγηση). Η Έρευνα καταδεικνύει το ΜτΘ ως το καταλληλότερο μάθημα του Αναλυτικού Προγράμματος για την αντιμετώπιση και την αποτροπή περιστατικών βίας και ότι ο Εκφοβισμός σε όλες τις μορφές των εκφάνσεών του είναι διαχειρίσιμος και ελεγχόμενος, όταν υιοθετηθούν αναχώματα, τα οποία (θα) έχουν θεολογικά (ΜτΘ) και παιδαγωγικά θεμέλια.

Λέξεις κλειδιά: Μάθημα των Θρησκευτικών, Διαδικτυακός Εκφοβισμός, Σχέδια Διδασκαλίας, Ενσυναίσθηση.

Α. Εισαγωγή

Μία εμπειρική έρευνα, μέσα στο πλαίσιο παιδαγωγικής σκοπιμότητας και ωφέλειας, αναδεικνύει εκ του αποτελέσματος βάσιμα και στέρεα συμπεράσματα. Η Εμπειρική Έρευνα: «Η αντιμετώπιση του φαινομένου του Διαδικτυακού Εκφοβισμού (Δ.Ε.) μέσα από το ΜτΘ» εκπονήθηκε στο μάθημα των Θρησκευτικών και στο πλαίσιο της Διπλωματικής εργασίας της εκπαιδευτικού. Είχε χρονική διάρκεια 8 μηνών, ήτοι από τον Σεπτέμβριο 2016 μέχρι τον Απρίλιο 2017. Εφαρμόστηκε στη ΣΤ΄ τάξη του 4^{ου} Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς και συμμετείχαν συνολικά 24 μαθητές (το «δείγμα»), 13 αγόρια και 11 κορίτσια, 12-13 ετών. Το συγκεκριμένο πρόγραμμα, στο οποίο υιοθετήθηκαν παιδαγωγικές ηθικοθρησκευτικές κατευθύνσεις, προσεγγίστηκε από τους μαθητές με έκδηλο ενδιαφέρον, ενθουσιασμό και διάθεση για συμμετοχή και για μάθηση σχετικά με το περιεχόμενο της έρευνας, και κυρίως και πρωτίστως, για τους τρόπους αντιμετώπισης και αποφυγής του διαδικτυακού εκφοβισμού. Οι κατευθύνσεις είχαν, πρωτεύοντος, ως σκοπό τις αντιδράσεις, εξ απορόπτου, των μαθητών καθώς και τις στάσεις που υιοθετούσαν μέχρι τη στιγμή της διεξαγόμενης έρευνας, και, δευτερευόντως, ως στόχο την ενημέρωση των μαθητών με ανάλυση των χαρακτηριστικών του φαινομένου, την αντιμετώπιση του φαινομένου μέσω της διδασκαλίας του ΜτΘ και την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης για τον πόνο του άλλου, την ανάπτυξη της αλληλεγγύης, του αλληλοσεβασμού και την καλλιέργεια ηθικής σκέψης, συμπεριφοράς και συνείδησης, καθώς και επιπροσθέτως, πρακτικά, απέβλεπαν στη σωστή διαχείριση των γνώσεών τους του Διαδικτύου. Με άλλα λόγια, η στοχοθεσία της παρούσας εμπειρικής έρευνας περιείχε τρία (3) διακριτά μέρη:

Στάσεις μαθητών – Ενημέρωση/Αντιμετώπιση Δ.Ε. – Διαχείριση γνώσεων Διαδικτύου

Τα ερευνητικά στοιχεία, τα οποία προέρχονται από προηγούμενες έρευνες για τους μαθητές/τριες της ΣΤ΄ τάξης Δημοτικού της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, (Καπατζιά και Συγκολλίτου, 2010: 212· Τουλούπης, 2013: 52· Καμαριώτης, 2013: 31), αν και οι μελέτες για αυτές τις ηλικίες είναι ελάχιστες, καταγράφουν το γεγονός συμμετοχής ενός μεγάλου ποσοστού παιδιών σε φαινόμενα διαδικτυακού εκφοβισμού σε συνδυασμό, αναπόφευκτα, με χαμηλές σχολικές επιδόσεις και με αρνητική επίδραση στη σχολική ζωή. Λαμβανομένου υπόψη, λοιπόν, και ως δεδομένο τη διαδικτυακή ασυνειδησία ορισμένων μαθητών (σύμφωνα με πρότερες έρευνες), οι μαθητές μέσω του προγράμματος κλήθηκαν αιφνίδια να αντιμετωπίσουν την εξέχου **υπόθεση**: «Τα παιδιά, τα οποία δέχονται τις επιδράσεις του ΜτΘ, με έμφαση στις ηθικές αξίες, έχουν πιο πολλές πιθανότητες να αναπτύξουν ηθική σκέψη και συμπεριφορά, ώστε να μην συμμετέχουν σε διαδικτυακές παραβατικές συμπεριφορές διαδικτυακού εκφοβισμού, ενισχύοντας και προωθώντας έτσι το ΜτΘ ως το αποτελεσματικότερο μέσο θεραπευτικής και προληπτικής παρέμβασης». Και οι παρούσες σελίδες φιλοξενούν τους καρπούς αυτής της εμπειρικής έρευνας.

Τα άτομα που συνεργάστηκαν ως αρωγοί για την υλοποίηση αυτού του προγράμματος ήταν ο συνάδελφος εκπαιδευτικός Γιώργος Ζαχαριάδης, δάσκαλος της Πληροφορικής. Εξαιρετική συνεργασία υπήρξε, επίσης, με την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου και σύμβουλο της εκπαιδευτικού, κ. Βασιλική Μητροπούλου, κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της μεταπτυχιακής της εργασίας στη Θεολογική Σχολή του Τμήματος Θεολογίας (Τομέας Λατρείας, Χριστιανικής Αγωγής και Εκκλησιαστικής Διοίκησης / Εργαστήριο Παιδαγωγικής), με τους μαθητές και τους γονείς τους. Αναπτύχθηκαν, επίσης, διαπροσωπικές σχέσεις, επικοινωνιακές και ουσιαστικές συνεργασίες μεταξύ των παιδιών, οι οποίες προέκυψαν από αυτή τη συνεργασία, και στηρίχθηκαν στον διάλογο και στις δημοκρατικές αρχές, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη κοινωνικότητας και

ομαδικού πνεύματος, καθώς και στον πάγιο εκπαιδευτικό οραματισμό, ότι το Σχολείο καλείται να δρα με την παιδαγωγική του μαρτυρία και «έξω από τα τείχη του» (extra muros).

Ο τρόπος επιλογής της έρευνας και η υλοποίηση του εν λόγω προγράμματος έγινε ακριβώς σε αυτήν την προοπτική, επειδή η *θρησκευτική αγωγή* του παιδιού, (Μητροπούλου, 2015: 121-122), ξεκινά από τα πρώτα χρόνια της ζωής του μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον και εκτείνεται στον κοινωνικοπολιτισμικό περίγυρο (λαϊκές παραδόσεις) και στην Εκκλησία (συμμετοχή σε θρησκευτικές εορτές και εκδηλώσεις). Αυτή η προετοιμασία θα καταστήσει τους μαθητές ικανούς, αργότερα, στο σχολικό περιβάλλον να αναπτύξουν και να υιοθετήσουν τις πανανθρώπινες ηθικές αξίες (αλληλεγγύη, αλληλοσεβασμό, αλληλοκατανόηση, δικαιοσύνη), που διδάσκει ο Χριστιανισμός και το ΜτΘ. Το σημαντικότερο μήνυμα, (Μητροπούλου, 2014: 57), που μπορεί να περάσει το ΜτΘ στους μαθητές, αλλά και στην κοινωνία μας γενικότερα, είναι η *συνύπαρξη, η συνοχή και η ποιότητα ζωής όλων των ανθρώπων κάθε κοινωνίας, η καλλιέργεια ήθους και η ευαισθητοποίηση στα σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα*. Η αλληλουχία αυτή φανερώνει τη διαθεματικότητα και τη διεπιστημονικότητα του ΜτΘ σε όλους τους τομείς της ζωής του παιδιού. Έτσι, επιλέχθηκε αυτό το πλαίσιο έρευνας, καθώς ο μαθητής, (Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Π.Ι., 2008: 7), αναλαμβάνει τον ρόλο του ερευνητή, ο εκπαιδευτικός τον ρόλο ισότιμου *συνερευνητή* και το σχολείο γενικότερα είναι ένας οργανισμός που μαθαίνει και εκπαιδεύει. Ο δημοκρατικός δάσκαλος, (Ξωχέλλης, 2005: 60-61), συμμετέχει, συζητά, αξιοποιεί τις ικανότητες των μαθητών και τους επαινεί. Η διδασκαλία του ΜτΘ, (Μαγγιώρος, 2012: 199-205), μπορεί να ενισχύσει την ανεκτικότητα και να συμβάλει στη διατήρηση της συνοχής του κοινωνικού ιστού, στην καταπολέμηση της βίας, στη σταθερότητα και στην ασφάλεια, προβάλλοντας, (Δερβίσης, 1987: 323), πρότυπα ηθικής ζωής και τελειότητας με κυρίαρχο τον Ιησού Χριστό, ο οποίος αποτελεί πρότυπο μίμησης για ηθική πορεία.

Α1.1. Σκοποί - Στόχοι

Βασικός σκοπός του προγράμματος ήταν η αντιμετώπιση του φαινομένου του Διαδικτυακού Εκφοβισμού και η προσέγγισή του μέσα από το ΜτΘ, μέσα από συγκεκριμένο υλικό, ήτοι Βιβλικά και Πατερικά κείμενα, παραβολές και παραδείγματα ηθικής συμπεριφοράς του ΜτΘ, των τάξεων Ε' και ΣΤ' Δημοτικού, Α' και Β' Γυμνασίου, αλλά και με διαθεματικά προγράμματα, με την αντίστοιχη μέθοδο Project, με απώτερο σκοπό την καλλιέργεια και την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης, της αλληλεγγύης, του αλtruισμού, της ηθικής σκέψης, της ηθικής συμπεριφοράς και της ηθικής συνείδησης των μαθητών, και την ανάπτυξη της θρησκευτικής τους ωριμότητας.

Οι επιμέρους στόχοι αφορούσαν στη σωστή χρήση των Η/Υ, την απόκτηση γνώσεων γύρω από το φαινόμενο του Δ.Ε., την αναζήτηση, την έρευνα και την ανακάλυψη, τη συγγραφή και τη δημοσίευση ενός βιβλίου, σχετικό με το παραβατικό φαινόμενο του Δ.Ε., τη διερεύνηση περιπτώσεων ηλεκτρονικού εκφοβισμού σε μαθητές/τριες της ΣΤ' Δημοτικού Σχολείου, τον τρόπο εκδήλωσης και συμμετοχής των μαθητών σε φαινόμενα Δ.Ε. και τη χρονική του διάρκεια, την αναφορά των περιστατικών εκφοβισμού σε μεγαλύτερους στην ηλικία (γονείς, εκπαιδευτικούς, κ.ά.), την καλλιέργεια ομαδικού πνεύματος και συνεργασίας, την αντιμετώπιση εντάσεων και προβλημάτων με πνεύμα αλληλεγγύης και ενότητας, τον προβληματισμό και την ενσυναίσθηση γύρω από τις ηθικές αξίες της ζωής (αγάπη, συμπόνια, δικαιοσύνη, ειρήνη, γενναιότητα, πνευματική ωριμότητα, προσωπική αλλαγή κ.ά.) και την έμπνευση μέσω θετικών προτύπων και ηθικών αξιών.

Σημαντικό, (Παπαθωμά, 2016: Αγαπώ και συστήνω τον τόπο μου, σ. 708-718), επίσης, είναι οι στόχοι όσον αφορά στην απόκτηση δεξιοτήτων των Η/Υ, οι οποίοι αφορούν στην απόκτηση της ικανότητας προσαρμογής στις τεχνολογικές εξελίξεις, την εξοικείωση και διαμόρφωση θετικής στάσης απέναντι στους Η/Υ και την έλλογη χρήση του διαδικτύου, την ικανότητα των μαθητών να μαθαίνουν και να ανατρέχουν σε πληροφοριακές διαδικτυακές πηγές, την απόκτηση ικανότητας παραγωγής γραπτού λόγου (μέσω της σωστής χρήσης του προγράμματος Word), καθώς και τη στροφή από την παθητική μάθηση και την απομνημόνευση στην ανάπτυξη της πρωτοβουλίας, της κριτικής σκέψης και της ικανότητας του μαθητή για αυτενέργεια. Επιπλέον, σκοπός, γενικότερα, της διδασκαλίας, (Βακαλούδη, 2003: 13), για την εφαρμογή του προγράμματος, «δεν ήταν η παροχή πληροφοριών, αλλά η διαχείριση της μάθησης, η μελέτη της ανθρώπινης εμπειρίας, η κριτική άσκηση της σκέψης, η διερευνητική διεργασία της πληροφορίας, η απόδοση των πραγματικών διαστάσεων των γεγονότων, η γλωσσική – επικοινωνιακή μάθηση και η απόπειρα διαθεματικής προσέγγισης του θέματος». Οι ερωτήσεις του δασκάλου, επομένως, καλούνταν να στοχεύουν στην πληροφόρηση (ανάκληση, ενθύμηση, επαγωγικό συμπέρασμα), στην κατανόηση (έκφραση, συμπεριφορές, αιτίες), και στη σκέψη (κρίση, δημιουργία, αιτιολόγηση).

Α1.2. Η αναγκαιότητα της Εμπειρικής Έρευνας

Ουσιαστικό ερέθισμα και βασικός λόγος της *ενασχόλησης* της εκπαιδευτικού με το συγκεκριμένο θέμα αποτέλεσε το γεγονός, ότι ήλθε σε γνώση της η ενεργή, παρορμητική, απερίσκεπτη και αδόκητη συμμετοχή των παιδιών του Δημοτικού σε φαινόμενα Δ.Ε. και η στενή σύνδεση του εκφοβισμού (γενικά) με τη γενικότερη στάση της κοινωνίας απέναντι στη βία και στην καταπίεση, και, κατ' επέκταση, η πρόληψη και η αντιμετώπισή του προσεγγίζοντάς τον μέσα από το ΜτΘ, με απώτερο σκοπό την απόκτηση της ηθικής συνείδησης και της θρησκευτικής ωριμότητας των παιδιών. *Παράγοντες που επιδρούν*, (Μητροπούλου, 2004: 476), στην ηθική και θρησκευτική ανάπτυξη του παιδιού είναι η αγωγή που δέχεται από την οικογένεια, το σχολείο και τον κοινωνικό περίγυρο. Έτσι, οι παράγοντες που καθιστούν *πρωτότυπη* την εργασία του Δ.Ε. είναι τα εξής χαρακτηριστικά: Η προσέγγιση του παραβατικού αυτού διαδικτυακού φαινομένου του Δ.Ε. σε μαθητές της ΣΤ' τάξης του Δημοτικού μέσα από το ΜτΘ και μέσα από τη διενεργηθείσα Εμπειρική Έρευνα και τα αποτελέσματά της. Η δυνατότητα διαχείρισης, ευελιξίας και διαθεματικότητας/διεπιστημονικότητας που διαθέτει εξ ορισμού το ΜτΘ, το οποίο συνέβαλε, ως πολύπτυχος αρωγός, στην επιτυχή έκβαση της Έρευνας, και τέλος τα ορατά αποτελέσματα της πολύμηνης εμπειρικής έρευνας, τα οποία μπορούν να αποτελέσουν τη βάση και για μεταγενέστερες έρευνες.

B1. Γενικές Ενότητες

B1.1. Μεθοδολογία

Για την υλοποίηση της παρούσης εμπειρικής έρευνας, (Verma & Mallick, 2004: 64-66), έγινε χρήση της ποσοτικής και της ποιοτικής τεχνικής και ερευνητικής μεθόδου. Στην ποσοτική έρευνα συλλέχθηκαν πληροφορίες, οι οποίες ποσοτικοποιήθηκαν, ενώ στην ποιοτική έρευνα συλλέχθηκαν πληροφορίες, οι οποίες αντικατόπτριζαν τις εμπειρίες, τα συναισθήματα και τις κρίσεις του δείγματος-μαθητών.

Η διερευνητική μέθοδος διδασκαλίας, που εφαρμόστηκε στο πρόγραμμα-Εμπειρική Έρευνα του Διαδικτυακού Εκφοβισμού, που διεξήχθη κατά τη διάρκεια του ΜτΘ, ακολούθησε τα παρακάτω διαδοχικά βήματα:

α) **Προβληματισμός:** «Σκοπός της φάσης αυτής, (Παπαθωμά, 2016: Αγαπάω και συστήνω τον τόπο μου, σ. 708-718), είναι η δημιουργία ενός κλίματος προβληματισμού, προσδοκίας και η αφύπνιση της ανάγκης των μαθητών για μάθηση» και δημιουργία του διαδωκτύου εκφοβισμού και ορισμένοι, μάλιστα, βίωσαν ανάλογο εκφοβισμό στο διαδίκτυο, ως απόρριψη. Είναι να προσελκύσει την προσοχή των μαθητών. Συγκεκριμένα το περιεχόμενο του ΜτΘ, (Βασιλόπουλος, 1988: 65), καλείται να ανταποκρίνεται στις ανάγκες των μαθητών και στα ενδιαφέροντά τους, τα οποία πέραν της σημαντικής θέσης που κατέχουν στη ζωή τους, συμβάλλουν στην ενεργοποίηση των γνωστικών ικανοτήτων τους.

β) **Πληροφόρηση:** Σκοπός αυτής της επόμενης φάσης είναι η ενημέρωση και πληροφόρηση των μαθητών για το θέμα με το οποίο πρόκειται να ασχοληθούν. Ήδη από το δεύτερο μάθημα του ΜτΘ και στο πλαίσιο διαθεματικού προγράμματος έγινε ευρέως συζήτηση του θέματος με τους μαθητές. Διαπιστώθηκε, επιβεβαιωτικά, πως σε όλους τους μαθητές ήταν γνώσιμο το φαινόμενο του διαδικτυακού εκφοβισμού και ορισμένοι, μάλιστα, βίωσαν ανάλογο εκφοβισμό στο διαδίκτυο, ως απόρριψη. Αυτό κέντρισε το ενδιαφέρον τους και συνέβαλε, ώστε οι μαθητές να δείξουν ιδιαίτερο ζήλο για την ενασχόλησή τους με το συγκεκριμένο ζήτημα. Και φυσικά αυτό διευκόλυνε στην κινητοποίησή τους για την συγκέντρωση υλικού και τη συγγραφή του ηλεκτρονικού τους βιβλίου.

γ) **Επεξεργασία και εμβάθυνση:** Στη φάση αυτή η εκπαιδευτικός εξηγεί με ακρίβεια την πορεία της εργασίας και οι μαθητές εκθέτουν τις απόψεις τους και τις ιδέες τους προσωπικά και διαλογικά και κυρίως επιχειρηματολογώντας επί του θέματος. Εκφράζουν τις κρίσεις τους, τα συναισθήματά τους και τις απορίες τους. Επιστημαίνονται, έτσι, βασικά σημεία, τα οποία πρέπει να προσεχθούν και να ακολουθηθούν. Δίδεται ιδιαίτερη σημασία στην έρευνα, στην αναζήτηση και στις πληροφορίες, τις οποίες θα αναζητήσουν.

δ) **Εφαρμογή, Έρευνα, Συγκέντρωση Υλικού, Ανάλυση πληροφοριών, Κατηγοριοποίηση πληροφοριών:** Οι μαθητές υλοποιούν το πρόγραμμα συγκεντρώνοντας το υλικό μετά από προσωπική έρευνα και μελέτη. Σε αυτή τη φάση χρησιμοποιείται η απαγωγική μέθοδος, πηγάζοντας από τα γενικά στα ειδικά και προχωρώντας από τα απλά στα σύνθετα, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στις προσωπικές ικανότητες κάθε παιδιού ξεχωριστά.

ε) **Έκφραση:** Στη φάση της έκφρασης, οι μαθητές παρουσιάζουν σε μορφή κειμένου τις πληροφορίες που έχουν μόνοι τους συλλέξει και συγκεντρώσει.

στ) **Αξιολόγηση:** Η αξιολόγηση, (Χαραλαμπίδης, 1984: 52-53), έχει σκοπό να δώσει πληροφορίες για την επιτυχή έκβαση του προγράμματος, να εξαλείψει την τάση των μαθητών για αποστήθιση και να τους οδηγήσει στην ανάπτυξη κριτικής σκέψης, γραπτού και προφορικού λόγου.

Είναι ακράδαντη πλέον η πεποίθηση, ότι η μελλοντική αναβάθμιση του σχολείου θα επιτευχθεί κάνοντας στροφή από την παθητική μάθηση και απομνημόνευση στην ανάπτυξη της πρωτοβουλίας, της κριτικής σκέψης και της ικανότητας του μαθητή για αυτενέργεια. Στην ουσία, για την εφαρμογή του προγράμματός εφαρμόστηκε ένας συγκεκριμένος της παραδοσιακής διδασκαλίας με την ενσωμάτωση, τη χρήση και την αξιοποίηση των ηλεκτρονικών υπολογιστών και του διαδικτύου. Ακολούθησε ο ομαδοσυνεργατικός τρόπος διδακτικής προσέγγισης (διάλογος μέσα στις ομάδες με διάφορες στρατηγικές κατανόησης), με βιβλιογραφική και εμπειρική έρευνα. Οι μαθητές δεν πήραν έτοιμες τις πληροφορίες από την εκπαιδευτικό, αλλά τις αναζήτησαν όχι μόνο στο διαδίκτυο αλλά και σε άλλα αντίστοιχα έντυπα.

B1.2. Διαθεματικότητα του Προγράμματος – Έρευνας του Δ.Ε.

Το πρόγραμμα του διαδικτυακού εκφοβισμού εξακτινώθηκε και σε άλλα μαθήματα του αναλυτικού προγράμματος. Συγκεκριμένα: τη Γλώσσα, το Συντακτικό και τη Γραμματική (ανάγνωση, αφήγηση, παραγωγή προφορικού και γραπτού λόγου, ανάπτυξη λεξιλογίου, εξάσκηση σε τεχνικές αφήγησης και περιγραφής, δημιουργία περιλήψεων, ανάλυση συντακτικών και γραμματικών φαινομένων), τα Θρησκευτικά (έμφαση στις χριστιανικές αξίες), τη θρησκευτική Γεωγραφία (γνωριμία με την Παλαιστίνη), τα Καλλιτεχνικά (εικονογράφηση, σκίτσα, εικονίδια κ.λ.π.), την Πληροφορική (χρήση Η/Υ, σωστή χρήση του προγράμματος Word, άντληση πληροφοριών από το Διαδίκτυο, χρήση ηλεκτρονικής αλληλογραφίας), το Θέατρο (δραματοποίηση) και τη Μουσική (με τραγούδια που προάγουν την αγάπη, τη φιλία, την επικοινωνία ανθρώπων και πολιτισμών, και την ενσυναίσθηση).

B1.3. Σχεδιασμός – Οργάνωση του ΜτΘ και της Εμπειρικής Έρευνας του Δ.Ε.

Σύμφωνα με τον Dewey, (Ταρατόρη – Τσαγκατίδου, 2002: 30· Οδηγός Εκπαιδευτικού, 2016: 105), ο σχεδιασμός του μαθήματος περιελάμβανε τα παρακάτω στάδια υλοποίησης: (α) τον καθορισμό του θέματος και την επιλογή του συντονιστή, (β) τη διατύπωση του στόχου, (γ) τη συγκρότηση των ομάδων – τον ρόλο των ομάδων, (δ) τη διαμόρφωση του πλαισίου δράσης, (ε) το διάλειμμα ενημέρωσης και ανατροφοδότησης, (στ) τη συγκέντρωση και την ταξινόμηση του υλικού, (ζ) την παρουσίαση των προϊόντων, και (η) τα συμπεράσματα.

Η αρχική σκέψη περιελάμβανε την ενημέρωση και την απόκτηση γνώσεων των μαθητών για το φαινόμενο του διαδικτυακού εκφοβισμού και την αντιμετώπισή του σε συνάρτηση με το ΜτΘ, για την καλλιέργεια ήθους και την ανάπτυξη της ηθικής σκέψης, της ηθικής συμπεριφοράς και της ηθικής συνείδησης. Ένας άλλος βασικός λόγος ενασχόλησης με αυτό το θέμα ήταν

και είναι η ακράδαντη πίστη, ότι το οικογενειακό, το εκπαιδευτικό και το κοινωνικό περιβάλλον μπορεί να επηρεάσει τους μαθητές και να τους βοηθήσει να χρησιμοποιούν στρατηγικές αντιμετώπισης και επίλυσης περιστατικών βίας. Το οικογενειακό, (Vygotsky, 1993: 82), και εκπαιδευτικό περιβάλλον είναι *καθοριστικό* για την ανάπτυξη του παιδιού. Σημαντικό ρόλο στην διαπαιδαγώγηση των παιδιών, (Μητροπούλου, 2009: 193), παίζουν η οικογένεια, το σχολείο και η κοινωνία με πρωτεύοντα και καθοριστικής σημασίας συμβολή την οικογένεια. Σημαντικό ρόλο, επίσης, (Παρασκευόπουλος, 1985: τ. 3^{ος}, 185), για την ανάπτυξη της ηθικής αγωγής των παιδιών παίζει η αγωγή πειθαρχίας που ασκούν οι γονείς στα παιδιά τους, η *τήρηση κανόνων και εντολών* καθώς και οι παρατηρήσεις για τη σωστή συμπεριφορά τους. Σύμφωνα με τον Freud, (Κακαβούλης, 1994: 141), οι γονείς θέτουν τα *θεμέλια της ηθικής συνείδησης*, αλλά πρέπει να υπάρχει *αμφίδρομη διαδικασία αλληλεπίδρασης μεταξύ γονιών και παιδιών*. Ο χαρακτήρας των παιδιών, (Μαντζαρίδης, 2000: 346), *δεν διαμορφώνεται με λόγια και παραινέσεις, αλλά με το παράδειγμα, κυρίως, των γονιών και του περιβάλλοντος*. Το πρόγραμμα του διαδικτυακού εκφοβισμού εφαρμόστηκε κατά κύριο λόγο σε συνδυασμό με τη διδασκαλία του ΜτΘ, στην ώρα του ΜτΘ, μια ώρα την εβδομάδα στη ΣΤ΄ τάξη του Δημοτικού. Στηρίχθηκε πάνω στην υπόθεση – διαπίστωση ότι το σχολείο μπορεί και, πιο συγκεκριμένα, το ΜτΘ να συμβάλει στην αλλαγή της συμπεριφοράς ορισμένων παιδιών που ασκούν διαδικτυακό εκφοβισμό. Τα αποτελέσματα ήταν εκπληκτικά και τα συμπεράσματα καθοριστικά για τον τρόπο προσέγγισης και αντιμετώπισης όχι μόνο του συγκεκριμένου φαινομένου αλλά και παρόμοιων περιστατικών.

Β1.4. Ερευνητικό εργαλείο (Ερωτηματολόγιο) και διαδικασία συλλογής δεδομένων του Δ.Ε.

Για την υλοποίηση της διεξαγωγής της Εμπειρικής Έρευνας του Δ.Ε. κρίθηκε σκόπιμη η υιοθέτηση ενός Ερευνητικού εργαλείου (Ερωτηματολογίου), το οποίο δόθηκε το ίδιο δύο φορές στους μαθητές/τριες, χωρίζοντας τη διεξαγωγή της εμπειρικής έρευνας σε δύο Φάσεις, στην «**Πρώτη Φάση**» και στη «**Δεύτερη Φάση**». Με το Ερωτηματολόγιο της Πρώτης Φάσης, που αφορούσε στο **πριν** της ανάπτυξης θεμάτων σχετικών με το ΜτΘ, διερευνήθηκε κατά πόσο οι μαθητές εμπλέκονται σε φαινόμενα του Δ.Ε. Και με το ίδιο Ερωτηματολόγιο, στη Δεύτερη Φάση, το οποίο διανεμήθηκε **μετά** από τη διδασκαλία του ΜτΘ, διερευνήθηκε κατά πόσο οι μαθητές επηρεάστηκαν από το ΜτΘ και ανέπτυξαν την ηθική σκέψη και συμπεριφορά.

Οι μαθητές, μετά από την ενημερωτική παρουσίαση για τον διαδικτυακό εκφοβισμό (τι είναι αυτός, αιτίες που τον προκαλούν, συγκεκριμένες συνέπειες, τρόποι αντιμετώπισης κ.ά.), πήραν την Υπεύθυνη Δήλωση Γονέων, την οποία έπρεπε να υπογράψουν οι γονείς τους, για τη συμμετοχή τους στο Ανώνυμο Ερωτηματολόγιο (Ερευνητικό εργαλείο), το οποίο ήταν απαραίτητο, για να διεξαχθεί η έρευνα κατοχυρώνοντας, έτσι, και διασφαλίζοντας την επικοινωνιακή συνεργασία της εκπαιδευτικού, των γονιών και των μαθητών. Την προσεχή διδακτική ώρα οι μαθητές, όσων από αυτούς οι γονείς τους συναίνεσαν (απόλυτη πλειοψηφία), συμπλήρωσαν το Ανώνυμο Ερωτηματολόγιο για τη συχνότητα των συμπτωμάτων του Δ.Ε., της Πρώτης Φάσης, που κατασκευάστηκε για τις ανάγκες της ποσοτικής έρευνας και το οποίο αφορά στον εντοπισμό του διαδικτυακού εκφοβισμού και, κυρίως, ανταποκρίθηκαν στη διερεύνηση, του αν αυτοί οι μαθητές συμμετείχαν σε ανάλογα φαινόμενα και αν αυτοί θα εμπιστευόταν τέτοιου είδους περιστατικά σε γονείς ή σε εκπαιδευτικούς. Οι μαθητές συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο, χρονικής διάρκειας 15΄, με παρουσία της ερευνήτριας, αφού προηγουμένως έγιναν από την ίδια οι ανάλογες διευκρινήσεις. Το ερωτηματολόγιο απαρτιζόταν από 17 ερωτήσεις, κλειστού και ανοιχτού τύπου. Στις ερωτήσεις, (Javeau, 2000: 95-98), κλειστού τύπου ο ερωτώμενος επιλέγει μια από τις προτεινόμενες απαντήσεις, ενώ στις ερωτήσεις ανοιχτού τύπου ο ερωτώμενος εκφράζεται ελεύθερα. Για τις 15 πρώτες ερωτήσεις κλειστού τύπου χρησιμοποιήθηκε η 5-βαθμη κλίμακα τύπου Likert, 1=ποτέ, 2=σχεδόν ποτέ, 3=σπάνια, 4=συχνά και 5=πολύ συχνά. Οι 2 τελευταίες ερωτήσεις ανοιχτού τύπου αφορούσαν στον τρόπο και τη χρονική διάρκεια που έπεσε κάποιος θύμα διαδικτυακού εκφοβισμού. Όσον αφορά στη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου, διευκρινίζεται ότι σε κανένα σημείο της έρευνας δεν αποκαλύπτονται τα προσωπικά στοιχεία των μαθητών και διατηρείται απόλυτα η ανωνυμία και η διαβεβαίωση της εμπιστευτικότητας, στην οποία δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση, ώστε να γίνει κατανοητό από τους μαθητές η αξία της εχεμύθειας και της ειλικρινούς απάντησης. Σκοπός των αποτελεσμάτων του ερωτηματολογίου ήταν να μελετηθούν οι απόψεις και οι στάσεις των μαθητών για το φαινόμενο καθ' εαυτό και η διαχείριση περιστατικών που αφορούν στον διαδικτυακό εκφοβισμό. Τα αποτελέσματα ήταν εντυπωσιακά και συγκλονιστικά, καθώς και καθοριστικά για την συνέχεια της έρευνας.

Το ίδιο ερωτηματολόγιο δόθηκε στους μαθητές για τη Δεύτερη Φάση της διεξαγωγής της Εμπειρικής Έρευνας, στο τέλος τους προγράμματος, μετά από τη Διερευνητική Δραστηριότητα των μαθητών για την έννοια του Δ.Ε. και μετά από την ανάπτυξη θεμάτων στο ΜτΘ, που αφορούσαν στην ειρηνική επίλυση διαφορών, τον αλληλοσεβασμό, την αλληλοκατανόηση, την αποδοχή του άλλου, του διαφορετικού, της ετερότητας, της εξάλειψη του ρατσισμού, της ξενοφοβίας, την εξάλειψη προλήψεων και προκαταλήψεων, για να διαπιστωθεί, εάν το σχολείο και η διδασκαλία του ΜτΘ συμβάλει στην καλλιέργεια ήθους των μαθητών. Τα αποτελέσματα, μετά από την επεξεργασία αυτών των θεμάτων, χρονικής διάρκειας 8 μηνών (Σεπτέμβριος – Απρίλιος), ήταν, επίσης, εντυπωσιακά, διότι μέσα από τις αυθόρμητες απαντήσεις των μαθητών με τη σωστή εκπαιδευτική καθοδήγηση, αποδείχθηκε, πως αυτοί, για την επίλυση των προβλημάτων τους, μπορούν να ευαισθητοποιηθούν και να αποκτήσουν κώδικες ηθικής και ειρηνικής επικοινωνίας, τόσο μέσα στη σχολική κοινότητα, όσο και στις κοινωνικές τους σχέσεις σήμερα και αργότερα. Η πραγμάτωση, ασφαλώς, των παραπάνω μπορεί να επιτευχθεί, παρέχοντας στα παιδιά δυνατότητες ενός ασφαλούς, αρμονικού, ειρηνικού και δημοκρατικού σχολείου.

Β1.5. Παρουσίαση των αποτελεσμάτων της Πρώτης Φάσης της Έρευνας του Δ.Ε.

Συνοψίζοντας τα βασικότερα στοιχεία που αφορούν στον ηλεκτρονικό εκφοβισμό, καταφαίνεται πως είναι ένα φαινόμενο που υφίσταται σίγουρα στους μαθητές/τριες της ΣΤ΄ τάξης Δημοτικού και πως το ποσοστό των μαθητών που συμμετέχει σε τέτοιου είδους παραβατικές συμπεριφορές είναι πολύ μεγάλο και δυσανάλογο σε σχέση με την ηλικία τους. Από την εμπειρική έρευνα, τα αποτελέσματα της οποίας προέρχονται σίγουρα από ένα μικρό δείγμα, καταδεικνύεται, επαληθεύοντας την πρότερη έρευνα του Τουλούπη, (2013: 85), πως: (α) μεγάλος αριθμός μαθητών υπήρξε ως θύτης, ως θύμα και ως παρατηρητής, χωρίς, μάλιστα,

να παρέχει βοήθεια, (β) ο εκπαιδευτικός και ο γονιός *παρακωνίζονται*, (γ) η θυματοποίηση πραγματοποιείται, κυρίως, μέσω τηλεφωνικών κλήσεων και διαρκεί από μια βδομάδα έως 10 μέρες.

Β1.6. Διερευνητική Δραστηριότητα για την Έννοια του Διαδικτυακού Εκφοβισμού από τους μαθητές

Για την καλύτερη διεξαγωγή του προγράμματος και για την κατανόηση αυτού του φαινομένου διατυπώθηκαν συγκεκριμένες ερωτήσεις, οι οποίες έπρεπε να αναζητηθούν και να επεξεργαστούν από τους μαθητές, που αφορούσαν στην απόκτηση των γνώσεων και την άντληση των πληροφοριών του διαδικτυακού εκφοβισμού από οποιαδήποτε έγκυρη πηγή. Για τον λόγο αυτό, αναρτήθηκαν οι ερωτήσεις στη διαδικτυακή φόρμα της τάξης, την οποία επιμελήθηκε ο εκπαιδευτικός της πληροφορικής του σχολείου, στην ιστοσελίδα: (<https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSe0V4OLjA--8Ceb7pOOmMLQu5759Ej19LeQW94MC1PCLLS-pQ/viewform>), με μία συγκεκριμένη αριθμητική σειρά (1-14). Οι μαθητές, ήδη από την αρχή της χρονιάς, είχαν καθορίσει τις ομάδες τους (6 ομάδες των 4 ατόμων) και δούλευαν κατά αυτόν τον τρόπο σε όλα σχεδόν τα μαθήματα. Η έρευνα των μαθητών πραγματοποιείται είτε στο εργαστήρι της πληροφορικής, είτε οι μαθητές συναντιόνταν στα σπίτια των φίλων – συμμαθητών τους, τις ημέρες και ώρες που αυτοί καθόριζαν. Εκεί καλούνταν να αναζητήσουν, να ψάξουν, να ερευνήσουν και να καταγράψουν στοιχεία, αξιοποιώντας τις πρότερες γνώσεις και αντλώντας διαδικτυακές πληροφορίες για τις ερωτήσεις, τις οποίες κάθε φορά έπρεπε να απαντήσουν. Οι απαντήσεις αυτές αναρτούνταν στη διαδικτυακή φόρμα, στην οποία είχαν πρόσβαση οι μαθητές και η εκπαιδευτικός/ερευνήτρια, φυσικά, για να μπορεί να ελέγχει την πορεία των εργασιών των μαθητών. Οι μαθητές, πριν από την αναζήτηση των πληροφοριών, είχαν ενημερωθεί με ποιον τρόπο μπορούν να κάνουν την έρευνά τους, έγινε επεξηγηματικός λόγος για λογοκλοπή, για πνευματικά δικαιώματα και για την υποχρέωση των μαθητών να δηλώνουν το όνομα του συγγραφέα προέλευσης, στον οποίο κάθε φορά αναφέρονταν. Οι μαθητές κατανόησαν, ότι δεν έχουν δικαίωμα να δηλώνουν, να γράφουν απόφια κείμενα και να τα επωμίζονται σαν δικά τους, χωρίς να κάνουν παραπομπή στο όνομα του συγγραφέα, που ανήκε το κείμενο ή το άρθρο. Όσες πληροφορίες κατέγραφαν τα παιδιά με την ομάδα τους, στο επόμενο μάθημα της διδασκαλίας των Θρησκευτικών τις κοινοποιούσαν στην ολομέλεια της τάξης, κάνοντας τις αναμενόμενες παραπομπές στους συγγραφείς. Η κοινοποίηση στην ολομέλεια της τάξης ήταν ένα σημαντικό κίνητρο για όλους τους μαθητές, διότι με αυτόν τον τρόπο προβάλλονταν η δουλειά τους, ο μόχθος τους και επιπλέον αντάλλασσαν μεταξύ τους απόψεις και πληροφορίες για διάφορα θέματα που αφορούν, όχι μόνο στον διαδικτυακό εκφοβισμό, αλλά γενικότερα στον εκφοβισμό. Μέσα από αυτές τις ερωτήσεις και τις αναζητήσεις των μαθητών στο διαδίκτυο αλλά και σε άλλα έντυπα, σχημάτισαν μια σφαιρική εικόνα για τον διαδικτυακό εκφοβισμό, τις συνέπειες και τους τρόπους αντιμετώπισής του. Οι αναρτήσεις των μαθητών στη φόρμα της τάξης δεν ήταν ισόποσες, διότι η έρευνα των ομάδων δεν είχε πάντα τα ίδια αποτελέσματα. Έτσι, άλλες ομάδες έγραφαν περισσότερα και άλλες λιγότερα για το ίδιο θέμα. Σε κάθε περίπτωση, όμως, οι μαθητές ασχολούνταν και κατέγραφαν τις πληροφορίες τους με ζήλο και ενθουσιασμό. Μόλις έγινε η ανάρτηση όλων των πληροφοριών στη φόρμα, τέλη Δεκεμβρίου, άρχισε η επεξεργασία όλων των στοιχείων και το στήσιμό τους μέσα στο ηλεκτρονικό βιβλίο.

Σκοπός αυτής της Διερευνητικής Δραστηριότητας για την έννοια του Δ.Ε. ήταν οι μαθητές όχι απλώς να ενημερωθούν, να πληροφορηθούν για το τι ακριβώς είναι ο διαδικτυακός εκφοβισμός και να αποφύγουν τους κινδύνους, αν και όποτε προκύψουν, αλλά να ευαισθητοποιηθούν και να συνειδηθούν τα προβλήματα που επιφέρουν τέτοιου είδους διαδικτυακές συμπεριφορές στους συμμαθητές τους, και να αναπτύξουν την καλλιέργεια ανάλογου ήθους.

Ο Σχεδιασμός της Διερευνητικής Δραστηριότητας των μαθητών, για την συγγραφή του ηλεκτρονικού βιβλίου, περιελάμβανε τις εξής ερωτήσεις, τις οποίες οι μαθητές είχαν τη δυνατότητα να επεξεργαστούν και να απαντήσουν τέσσερις μήνες, από τον Σεπτέμβριο μέχρι τον Δεκέμβριο, αποστέλλοντας το υλικό στη διαδικτυακή φόρμα της τάξης. Συγκεκριμένα:

- Τι είναι ο Η/Υ και ποιες οι δυνατότητές του;
- Τι είναι το Διαδίκτυο; Ποιες είναι οι θετικές και ποιες οι αρνητικές συνέπειες;
- Τι είναι εκφοβισμός (γενικά); Τι είναι Σχολικός Εκφοβισμός; Τι είναι Διαδικτυακός Εκφοβισμός;
- Ποιες είναι οι μορφές του Διαδικτυακού Σχολικού Εκφοβισμού; Πώς εκδηλώνεται ο Διαδικτυακός Σχολικός Εκφοβισμός;
- Ποιοι συμμετέχουν στο Διαδικτυακό Εκφοβισμό;
- Τι είδους χαρακτήρας είναι ο θύτης, το θύμα, ο παρατηρητής;
- Ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στον σχολικό και τον διαδικτυακό εκφοβισμό.
- Ποιοι συμμετέχουν πιο πολύ, αγόρια ή κορίτσια; Ποιες ηλικίες και με ποιον τρόπο;
- Ποιες είναι οι αιτίες του Ηλεκτρονικού εκφοβισμού;
- Ποιες είναι οι επιπτώσεις του Ηλεκτρονικού εκφοβισμού στην ψυχολογία του θύτη, του θύματος, του παρατηρητή;
- Πρόληψη και αντιμετώπιση του φαινομένου.
- Σύνδεσμοι αναφοράς – Video.
- Σύνδεσμοι αναφοράς – Ιστοσελίδων.
- Ποιες είναι οι νομικές κυρώσεις (τιμωρίες) για κάποιον που ασκεί διαδικτυακό εκφοβισμό;

Αποτέλεσμα των παραπάνω κατευθύνσεων ήταν η συγγραφή ενός ηλεκτρονικού βιβλίου, το οποίο αποστάλθηκε σε σχολεία και σε παιδικές βιβλιοθήκες. Παράλληλα με τις πληροφορίες για τον διαδικτυακό εκφοβισμό, οι μαθητές ενημερώθηκαν για τις θετικές και τις αρνητικές υπηρεσίες του διαδικτύου, όπως για τη λογοκλοπή, το κυβερνοέγκλημα, το ηλεκτρονικό εμπόριο, τη διαδικτυακή αγορά, τα διαδικτυακά παιχνίδια και τα διαδικτυακά τυχερά παιχνίδια, τον διαδικτυακό εθισμό, τη χρήση κινητού κ.ά.

Β1.7. Ενσωμάτωση των αποτελεσμάτων της Διερευνητικής Δραστηριότητας των μαθητών για τον Δ.Ε. και της διδασκαλίας του ΜτΘ

Η επεξεργασία των θεμάτων αυτών (ερωτήσεων) γίνονταν μέσα στο πλαίσιο της ωριαίας διδασκαλίας του ΜτΘ, παράλληλα με την ανάπτυξη θεμάτων, παραβολών και δραστηριοτήτων θρησκευτικού περιεχομένου. Η επιδίωξη αφορούσε στην

ανάπτυξη θρησκευτικής καλλιέργειας των μαθητών και την καλλιέργεια του ήθους τους. Η έρευνα του διαδικτυακού εκφοβισμού και η διδασκαλία του ΜτΘ λειτουργούσαν αλληλοπεριχωρητικά, ως συγκοινωνούντα δοχεία, που το ένα ανατροφοδοτείτο από το άλλο.

Το σημείο που οι μαθητές συνειδητοποίησαν, πόσο καταστροφικός είναι ο διαδικτυακός εκφοβισμός, ήταν, όταν ασχολήθηκαν με τις ερωτήσεις, που αφορούσαν στις επιπτώσεις στην ψυχολογία του θύτη (δράστη/εκφοβιστή), του θύματος και του παρατηρητή. Υπήρξαν μαθητές που συγκλονίστηκαν από τη μελέτη και την έρευνά τους και, ήδη, πριν τελειώσουν την καταγραφή των απαντήσεων, άρχισαν στις ομάδες να συζητούν για σεβασμό, για αλληλοκατανόηση, για βοήθεια, για συναισθηματική στήριξη, για αλληλεγγύη και για προσπάθεια αποτροπής του συγκεκριμένου φαινομένου. Η συμμετοχή των παιδιών στην πορεία όλου του προγράμματος ήταν εκούσια, καθολική, καθοριστική και σημαντική.

Αυτό που προσδίδει ιδιαίτερη αξία σε αυτό το πρόγραμμα, δεν είναι μόνον το ένθερμο ενδιαφέρον και η συμμετοχή των μαθητών για γνώση, ενημέρωση, πληροφόρηση, αναζήτηση και έρευνα, αλλά είναι ο συγκερασμός της διδασκαλίας του ΜτΘ με την έρευνα του διαδικτυακού εκφοβισμού και τα θεματικά αποτελέσματα που προέκυψαν, ήτοι της αλλαγής του τρόπου σκέψης και συμπεριφοράς των μαθητών, συνειδητοποιώντας οι μαθητές αυτοί για αρχές και αξίες, όπως αλληλεγγύη, αλληλοβοήθεια, αλτρουισμό, αλληλοκατανόηση, ενσυναίσθηση, τις οποίες, μέχρι τώρα, είτε τις αγνοούσαν είτε τις αγνοούσαν είτε τις θεωρούσαν ασήμαντες. Παράλληλα με την επεξεργασία των ερωτήσεων του διαδικτυακού εκφοβισμού υλοποιείται και η διδασκαλία του ΜτΘ με αφηγήσεις, διάλογο, επιχειρήματα, συζητήσεις, ομαδικές εργασίες και συνεργασίες, με επεξεργασία βιβλικών κειμένων και παραβολές, με φύλλα εργασίας, με προβολή videos, αποφθέγματα, δραστηριότητες έκφρασης, εκπαιδευτικού και καλλιτεχνικού περιεχομένου (μουσικής, θεάτρου και εικαστικών τεχνών). Για να γίνει διερεύνηση των απόψεων και των συναισθημάτων των μαθητών, από την αρχή ακόμη του προγράμματος, αυτοί κλήθηκαν σε ένα φύλλο εργασίας, 1^ο Φύλλο εργασίας, να εκφράσουν ανώνυμα και ελεύθερα την άποψή τους για κάποιον συμμαθητή τους, με τον οποίο δεν έχουν και ιδιαίτερα καλές σχέσεις. Από τις απαντήσεις τους φάνηκε, πως αυτοί στο σύνολό τους τρέφουν ευγενικά συναισθήματα προς τους άλλους, αλλά υπήρξε ένα μικρό ποσοστό, 5 παιδιών, που εξέφρασαν έντονα την αντιπάθειά τους. Και καθ' όλη τη διάρκεια της χρονιάς χρειάστηκε μεγάλη προσπάθεια από την εκπαιδευτικό και από τους άλλους μαθητές να αλλάζουν τον τρόπο σκέψης των συγκεκριμένων συμμαθητών τους. Ακολούθως, για τη διδασκαλία του ΜτΘ, επιλέχθηκε η παραβολή του «Καλού Σαμαρείτη», επειδή στο περιεχόμενό της υπάρχουν στοιχεία που μπορούν να συσχετιστούν με τη διαδικτυακή συμπεριφορά των μαθητών/τριων που ασκούν διαδικτυακό εκφοβισμό στους συμμαθητές τους ή είναι θύματα ή παρατηρητές. Στην ίδια προοπτική, δόθηκε και αναλύθηκε η περίφημη φράση του Χριστού (2^ο Φύλλο εργασίας), που καθορίζει μια για πάντα παντός είδους συμπεριφορές, η οποία είναι: «Καθώς θέλετε, (Λκ 6, 31), ίνα ποιώσιν υμίν οι άνθρωποι, ούτω και υμείς ποείτε αυτοίς ομοίως». Η εκπαιδευτικός κινήθηκε, ασφαλώς, με βάση το Πρόγραμμα Σπουδών για το Δημοτικό, αλλά αξιοποίησε επικουρικά και υλικό από τις τάξεις του Γυμνασίου με την κατάλληλη προσαρμογή. Οι μαθητές, καθ' όλη τη διάρκεια της χρονιάς, διατηρούσαν ένα φάκελο μαθήματος, στον οποίο καταχωρούσαν όλα τα φύλλα εργασίας και οποιοδήποτε έντυπο χρησιμοποιούσαν και ήταν απαραίτητο για τη διεξαγωγή του μαθήματος. Σε κάθε διδακτική ώρα γινόταν λεπτομερής καταγραφή, στο Ημερολόγιο του Δασκάλου, των ερωτήσεων και των απαντήσεων των μαθητών και ανειχθήκαν τα συγκεκριμένα αποτελέσματα που ακολουθούν.

B1.8. Παρουσίαση των αποτελεσμάτων της Δεύτερης Φάσης της Έρευνας του Δ.Ε.

Συνοψίζοντας τα βασικότερα στοιχεία που αφορούν στον ηλεκτρονικό εκφοβισμό, μετά από την εμπειρική έρευνα, που διεξήγαγαν οι μαθητές και η εκπαιδευτικός, την ενημέρωση των μαθητών, την ενεργή συμμετοχή τους στο πρόγραμμα, την προσέγγιση του φαινομένου μέσα από Βιβλικά κείμενα, παραβολές κ.λ.π. του ΜτΘ, την προσπάθεια αντιμετώπισης και αποφυγής, και την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης για τον πόνο του άλλου, καταφαίνεται, πως το φαινόμενο συνεχίζει να υφίσταται, αλλά κατά πολύ μειωμένο, σχεδόν κατά το 1/4, από το 33,33% στο 8,33%. Έτσι, από την εμπειρική έρευνα του Δ.Ε., όπως αυτή προκύπτει, καταδεικνύεται πως: (α) μειώθηκαν τα θύματα του ηλεκτρονικού εκφοβισμού, (β) ο διαδικτυακός εκφοβισμός, στο μειωμένο ποσοστό θυματοποίησης που προέκυψε, πραγματοποιείται μόνο με απειλητικά μηνύματα που διαρκούν μόνο μια εβδομάδα, (γ) μειώθηκε ο αριθμός των θυτών που αποστέλλει απειλητικά, προσβλητικά μηνύματα, και (δ) αυξήθηκε το ποσοστό των παρατηρητών, οι οποίοι ανέφεραν το γεγονός σε γονείς ή δασκάλους. Προκύπτει, όμως ένα ανησυχητικό στοιχείο, για το οποίο απαιτείται περαιτέρω διερεύνηση. Το ποσοστό των παιδιών, το οποίο δεν θα εμπιστευόταν ποτέ γονείς και δασκάλους αυξήθηκε από το 20,83% στο 29,17%.

B2. Συμπεράσματα

B2.1. Συμπεράσματα της Έρευνας του Διαδικτυακού Εκφοβισμού

Βασικά στοιχεία για την υλοποίηση του συνολικού προγράμματος αποτέλεσαν: (α) η οργάνωση, όσον αφορά στη διατύπωση, εξαρχής, των ερωτήσεων για τη συγγραφή του ηλεκτρονικού βιβλίου των μαθητών (διότι είναι σημαντικό, να υπάρχουν αυτές έτοιμες από την αρχή της εφαρμογής του προγράμματος, για να μην χάνεται πολύτιμος χρόνος στη διάρκεια της υλοποίησής του), (β) η συνεργασία με παιδιά, γονείς και συναδέλφους, και (γ) η πρόκληση ενδιαφέροντος, τα κίνητρα και ο ενθουσιασμός. Οι μαθητές αφιέρωσαν το ηλεκτρονικό τους βιβλίο σε όλους τους πληγμένους, πληγωμένους και πονεμένους συμμαθητές τους ανά τον κόσμο, που βίωσαν τον διαδικτυακό εκφοβισμό, με την προσδοκία και την υπόσχεση, ότι και οι ίδιοι θα είναι αλληλεγγύη σε παρόμοια και ανάλογα περιστατικά, αποτρέποντας ή μη επιτρέποντας να συμβεί αυτό σε κανέναν άλλον και ιδιαίτερα σε άτομα με ιδιαιτερότητες εθνοτικές, φυλετικές, θρησκευτικές, κοινωνικές, κινησιακές και άλλες, ξεκινώντας μια προσπάθεια ενημέρωσης για καλλιέργεια ήθους και ευαισθητοποίησης στα σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα μέσα σε μια κοινωνία με καλύτερη ποιότητα ζωής.

B2.2. Συμπεράσματα της Εμπειρικής Έρευνας του Δ.Ε. πριν και μετά τη διδασκαλία του ΜτΘ

Με βάση την υπόθεση και τη διεξαγωγή της Έρευνας, η οποία διενεργήθηκε και ολοκληρώθηκε σε δυο φάσεις, αυτή του Δ.Ε. **πριν και μετά** τη διδασκαλία του ΜτΘ, και με βάση το Ημερολόγιο του Δασκάλου, στο οποίο καταγράφηκαν τα Σχέδια Διδασκαλίας και οι λεπτομερείς τοποθετήσεις των μαθητών/τριών, οδηγηθήκαμε στα παρακάτω αξιόλογα αποτελέσματα και ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Τα αποτελέσματα επιβεβαιώνουν την υπόθεση, που πραγματοποιήθηκε στα πρώτα κεφάλαια της παρούσας εργασίας, με τη μεταστροφή της συμπεριφοράς των μαθητών, έχοντας ως αρωγό το ΜτΘ.

Παρατηρήθηκαν ποικίλες αντιδράσεις των μαθητών σχετικά με το φαινόμενο του Διαδικτυακού Εκφοβισμού πριν και μετά από την πραγματοποιηθείσα Εμπειρική Έρευνα. Οι αντιδράσεις που διαπιστώθηκαν στους μαθητές τόσο γραπτά όσο και προφορικά (από τις γραπτές και προφορικές τους εργασίες) είναι οι εξής:

Πριν την Έρευνα

Η διενέργεια και η μελέτη της Πρώτης Φάσης κατέδειξε βιωματικά αποτελέσματα και συμπεριφορές που προβληματίζουν και μας καλούν για άμεση αντιμετώπιση, κυρίως για τις ψυχολογικές επιπτώσεις που έχουν αυτές τόσο στο θύμα όσο και στον θύτη.

Τα συναισθήματα που κυριεύαν τους μαθητές (θύματα), οι οποίοι δέχονταν τον εκφοβισμό, ήταν τα εξής: Φόβος, πόνος, δειλία, αγωνία, απογοήτευση, θλίψη, δυστυχία, μίσος, απόρριψη, οργή, μοναξιά, απομόνωση, αίσθηση ανικανότητας, υποβάθμιση προσωπικών ικανοτήτων, απόκτηση αισθήματος κατωτερότητας, ψυχολογική και συναισθηματική κακοποίηση, ψυχολογική δυσφορία.

Ενώ τα συναισθήματα που κυριεύαν τους μαθητές (θύτες), οι οποίοι ασκούσαν τον εκφοβισμό, ήταν τα εξής: Επιθετικότητα, αντιπαλότητα, παρορμητικότητα, εχθρικότητα με τάσεις κυριαρχίας, εγωιστική και υπεροπτική στάση, υιοθέτηση παρεκκλινουσών παραβατικών ενεργειών/συμπεριφορών, αρνητικός μιμητισμός, τάσεις διευρυνμένης μύησης, στοχοποίηση, εκδικητικότητα από προγενέστερο «πλήγωμα», επαναληπτικότητα πράξεων, προσβλητικοί υπαινιγμοί, σκοπιμότητα, πρόκληση βλάβης, λεκτική βία (έκδηλη κακία σε λεκτική έκφραση και διατύπωση), χλευασμός, γελοιοποίηση, πλάκα (καζούρα), ρατσισμός.

Μετά την Έρευνα

Αντίθετα, η διενέργεια και η μελέτη της Δεύτερης Φάσης σε συνδυασμό και των δύο άλλων ανώνυμων ερωτηματολογίων κατέδειξε βελτιωτικά αποτελέσματα και θεαματική αλλαγή της συμπεριφοράς των μαθητών. Έτσι, με βάση τις τοποθετήσεις των μαθητών/τριών (στα ανώνυμα Ερωτηματολόγια και στην προφορική διατύπωση των απόψεών τους) κάποια από τα χαρακτηριστικά αυτής της μεταστροφής, όσον αφορά όχι μόνο στους θύτες, αλλά σε όλους τους μαθητές, είναι τα εξής: Προσπάθεια αποτροπής του φαινομένου, έκπληξη, ενοχικά σύνδρομα, ενοχές, συστολή, δισταγμός, αμφιβολία, μεταστροφή, συγχώρηση, ενσυνείδηση, δικαιοσύνη, ισοτιμία, ειρηνική και διαλογική επίλυση των διαφορών, συμπόνια, συναισθηματική στήριξη, αλtruισμός (ευγένεια, καλοσύνη, παροχή βοήθειας, ανακούφισης και αυτοθυσίας), αλληλεγγύη, αλληλοβοήθεια, αλληλοσεβασμός, αλληλοκατανόηση, (αλληλο)συμπαράσταση, διάθεση συνεργασίας, ενεργητική βοήθεια, θετική μίμηση, εξάλειψη προλήψεων και προκαταλήψεων, αμοιβαιότητα της ετερότητας, αποδοχή του άλλου, του διαφορετικού, της ετερότητας, της εξάλειψης του ρατσισμού και της ξενοφοβίας, ευαισθησία στις ιδιαιτερότητες του «πλησίον», ανάπτυξη της ενσυναίσθησης, καλοσύνη, αλλαγή του τρόπου σκέψης, ανάπτυξη της ηθικής σκέψης και συμπεριφοράς (ηθική βελτίωση), καλλιέργεια ήθους, αγάπη (δείχνουν πια έμπρακτα την αγάπη τους και δεν αδιαφορούν πλέον), αντιμετώπιση του άλλου ως «πλησίον» και έκδηλη προσωπική αλλαγή.

Όλα αυτά τα αποκτήματα θα εντάξουν τα παιδιά σε μια πορεία που θα δώσει εκ νέου προτεραιότητα στον άνθρωπο και την τελειώσή του, δίνοντας την αίσθηση ότι ο κάθε «πλησίον» σε αυτά είναι εικόνα Θεού (αυτή είναι και η μέγιστη συμβολή του ΜτΘ).

Προϋποθέσεις επιρροής του Δ.Ε.

Πράγματι, η Έρευνα κατέδειξε, ότι ανάμεσα στους μαθητές δημιουργούνται προϋποθέσεις επιρροής μέσα από την εκπαιδευτική και παιδαγωγική απόπειρα καταστολής του φαινομένου του διαδικτυακού εκφοβισμού. Η Έρευνα κατέδειξε, επίσης, ότι τα αποτελέσματα ήταν όντως θετικά, ήταν άμεσα και επέδρασαν θετικά και ηθοπλαστικά στην προσωπικότητα των παιδιών, η οποία βρίσκεται σε διαμόρφωση. Αυτό που καθιστά ενδιαφέρον στην παρούσα εργασία είναι, συγκριτικά, τα ποσοστά της συμμετοχής των παιδιών σε φαινόμενα διαδικτυακού εκφοβισμού στην αρχή της έρευνας και τα ποσοστά της συμμετοχής των παιδιών στο τέλος του προγράμματος, μετά ακριβώς από τη Διερευνητική Δραστηριότητα των μαθητών για την έννοια του Δ.Ε. και μετά από τη διδασκαλία του ΜτΘ, την επιμόρφωση σε παρόμοια και ανάλογα θέματα, καθώς και την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης και της κατανόησης για τον πόνο του άλλου.

Και ακόμη, τα αποτελέσματα από τη διδασκαλία του ΜτΘ ήταν εξίσου θετικά και άμεσα, δημιουργήθηκαν προϋποθέσεις εσωτερικής καλλιέργειας με ηθοπλαστικά αποτελέσματα. Η διδασκαλία του ΜτΘ συμβάλλει, εν τέλει, στη διαμόρφωση θετικής στάσης, προσφέρει προϋποθέσεις επιρροής και δυνατότητες για την ενημέρωση, τη γνώση, τη διαχείριση, την αντιμετώπιση του διαδικτυακού εκφοβισμού και του Διαδικτύου εν γένει, όπως π.χ. οι μαθητές μέσα από την ανάλυση της παραβολής του Καλού Σαμαρείτη συνειδητοποίησαν τη φράση του τι σημαίνει «πλησίον», όχι μόνον στην Καινή Διαθήκη, αλλά και στις διανθρώπινες σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα από την ευρεία χρήση του Διαδικτύου.

B2.3. Τελικά Συμπεράσματα της Εμπειρικής Έρευνας του Διαδικτυακού Εκφοβισμού

- Η μελέτη και η κατανόηση των αιτιών, που προκαλούν το εν λόγω γενεσιουργό πρόβλημα, συμβάλλει στην αντιμετώπιση του φαινομένου του διαδικτυακού εκφοβισμού, καθώς και η τεχνολογική κατάρτιση και συνεργασία των γονιών και των εκπαιδευτικών.
- Το σχολείο καλλιεργεί προσωπικότητες ικανές να σέβονται τον εαυτό τους, τους συμμαθητές τους και, αργότερα, τους συμπολίτες τους. Καλείται να καταπολεμήσει την όποια μορφή βίας, προάγοντας τον σεβασμό και την αξιοπρέπεια των ατόμων ανεξάρτητα από το φύλο, την προέλευση, τη θρησκεία, την κοινωνική κατάσταση. Δεν μπορούμε να έχουμε ένα δογματικό Σχολείο, που αποκλειστικά το δικό μας θρήσκευμα είναι καλό και κανένα άλλο.

- Το σχολείο δεν θεωρεί τη διαφορετικότητα, τη γλώσσα, το χρώμα του δέρματος, τη θρησκεία, την εθνική καταγωγή και γενικά τις πολιτισμικές παραδόσεις, διαχωριστικές γραμμές της κοινωνίας των ανθρώπων. Αλλά η πολυπολιτισμική κοινωνία αναμειγνύει τον τρόπο ζωής και τα ήθη των ανθρώπων, τους γάμους και τις συνήθειες, όπως σε κρατήρα αγάπης.

B2.4. Τελικά Συμπεράσματα της Εμπειρικής Έρευνας του Διαδικτυακού Εκφοβισμού για το ΜτΘ

Η διδασκαλία του ΜτΘ συνέβαλε:

- Στην κατανόηση για αποτροπή κάθε μορφής βίας και εκφοβισμού
- Στην ανάδειξη της σημασίας του ρόλου των παρατηρητών/μαρτύρων, καθώς και την απενεχοποίησή τους
- Στο «προλαμβάνειν μάλλον ή θεραπεύειν»
- Στην απόκτηση γνώσεων και στην κατάκτηση συναισθηματικών δεξιοτήτων των μαθητών, την ενσυναίσθηση, την ικανότητα δηλ. καθέναν να έχει πρόσβαση στον εσωτερικό κόσμο του συμμαθητή τους (του άλλου, του «πλησίον»)
- Στην καλλιέργεια και ανάπτυξη του αλτρουισμού, της αλληλοκατανόησης, της αποδοχής της ετερότητας, της παροχής βοήθειας του «πλησίον»
- Στην εδραίωση αξιών, (Μητροπούλου, 2007: 94-95), (αλληλεγγύη, αλληλοσεβασμός, δικαιοσύνη)
- Στη διαμόρφωση στάσεων ζωής και στη θρησκευτική ανάπτυξη και ωριμότητα των μαθητών με απόλυτο σκοπό την ανάπτυξη της ηθικής συνείδησης και συμπεριφοράς

Εν κατακλείδι, η παραπάνω συνθετική έρευνα καταδεικνύει αβίαστα, ότι ο Εκφοβισμός σε όλες τις μορφές των εκφάνσεών του είναι διαχειρίσιμος και ελεγχόμενος, όταν υιοθετηθούν πολύπτυχες παιδαγωγικές, σαν αυτές που παρουσιάζονται στο παρόν κεφάλαιο. Με άλλα λόγια, η φαινομενική κυριαρχία του πολυποικίλου διαδικτυακού εκφοβισμού σχετικοποιείται, όταν υιοθετηθούν αναχώματα, τα οποία (θα) έχουν θεολογικά (ΜτΘ) και παιδαγωγικά θεμέλια, όπως αυτά εκτέθηκαν στο αντίστοιχο οικείο κεφάλαιο.

Συμπερασματικά, το ΜτΘ αποτελεί το βασικότερο μάθημα του Αναλυτικού Προγράμματος για την κοινωνικοποίηση, την αναβάθμιση της ποιότητας των αμοιβαίων σχέσεων των μαθητών και την αντιμετώπιση και αποτροπή περιστατικών βίας, αρχικά σχολικής και αργότερα κοινωνικής. Με το μάθημα των Θρησκευτικών (ΜτΘ), οι μαθητές διδάσκονται την αγάπη, την αλληλοκατανόηση, την αποδοχή και την κατάφαση της ετερότητας, τον αλληλοσεβασμό, την αλληλεγγύη, τον αλτρουισμό, τη δικαιοσύνη, την αξιοπρέπεια κ.ά. Τα δε αποτελέσματα της έρευνας (βλ. 3^ο κεφάλαιο της Διπλωματικής εργασίας), τα οποία οφείλονται στην πολύμηνη εργατικότητα και προθυμία όλων των μαθητών της ΣΤ΄ τάξης, αποβαίνουν χρήσιμα στη σχολική κοινότητα για τη μελλοντική αξιοποίησή τους και για την επίλυση παρόμοιων προβλημάτων σχολικής βίας και όχι μόνον...

Ευχαριστίες

Θα ήταν ασυγχώρητη παράλειψή μου, εάν δεν μνημόνευα ευχαριστιακά την καθηγήτριά μου κ. Βασιλική Μητροπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια της Θεολογικής Σχολής του Τμήματος Θεολογίας και σύμβουλό μου, που με ανέλαβε και με καθοδήγησε με μεγάλη προθυμία, διάθεση και ενδιαφέρον, με επιστημονικές συμβουλές και κατευθύνσεις, οι οποίες ήταν για μένα σηματοδότης προσανατολισμού. Την ευχαριστώ για την συνεχιζόμενη, πολύτιμη και αμέριστη βοήθειά της, την ενθάρρυνση, την ένθερμη υποστήριξή της και τον χρόνο που αφιέρωνε αδιαμαρτύρητα για το πόνημά μου. Ευχαριστίες, επίσης, εκφράζονται στους συναδέλφους μου, δασκάλους και στους μαθητές μου του 4^{ου} Δημοτικού Σχολείου, όπου υπηρετώ ως εκπαιδευτικός, για την ολοπρόθυμη συνεργασία τους και την άμεση ανταπόκρισή τους στην έρευνά μου.

B3. Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Βακαλούδη, Α. Δ. (2003). Διδάσκοντας και μαθαίνοντας με τις νέες τεχνολογίες: Θεωρία και πράξη: Εισαγωγή στη διδακτική και παιδαγωγική αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών στην εκπαίδευση: Φιλολογικά διαθεματικά μαθήματα με τη διδακτική και παιδαγωγική αξιοποίηση των υπολογιστικών και δια-δικτυακών μέσων. Αθήνα: Πατάκης.
- Βασιλόπουλος, Χ. Κ. (1988). Ο μαθητής ως κριτήριο του περιεχομένου του μαθήματος των Θρησκευτικών στη μέση εκπαίδευση. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Δερβίσης, Σ. Ν. (1987). Σύγχρονη γενική διδακτική μεθοδολογία της διδασκαλίας (3^η έκδ.). Θεσσαλονίκη: (χ.ο.).
- Κακαβούλης, Α. Κ. (1994). Ηθική ανάπτυξη και αγωγή (1^η έκδ.). Αθήνα: (χ.ο.).
- Καμαριώτης, Θ. (2013). Ηλεκτρονικός Εκφοβισμός: Αξιολόγηση και πρόληψη του φαινομένου μεταξύ μαθητών και μαθητριών Γυμνασίου. Διπλωματική εργασία της Φιλοσοφικής Σχολής του Τμήματος Ψυχολογίας, Α.Π.Θ., GRI-2014-11861.
- Καπατζιά, Α., & Συγκολλίτου, Ε. (2012). Ηλεκτρονικός Εκφοβισμός (Cyberbullying): Το νέο πρόσωπο του σχολικού εκφοβισμού. Στο έργο: Α. Ψάλτη, Σ. Κασάπη, Β. Δεληγιάννη – Κουϊμτζή (επιμ.), Σύγχρονα ψυχοπαιδαγωγικά ζητήματα: Ο εκφοβισμός στα ελληνικά σχολεία: Ερευνητικά δεδομένα και προτάσεις για παρεμβάσεις, (σ. 199-204, 211, 213-214). Αθήνα: Gutenberg.
- Μαγγιώρος, Ν. (2012). Η ευρωπαϊκή θρησκευτική εκπαίδευση υπό το πρίσμα της απόφασης FolgerØ και των Κατευθυντήριων Αρχών του Τολέδο. Στο έργο: Δ. Α. Κούκουρα, Π. Ι. Σκαλτσής, Β. Μητροπούλου – Μούρκα (επιστημονική επιτροπή), Αγωγή αγάπης και ελευθερίας: Τιμητικό αφιέρωμα στον ομότιμο καθηγητή Χρήστο Κ. Βασιλόπουλο, (σ. 199-223). Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Μαντζαρίδης, Γ. Ι. (2000). Χριστιανική Ηθική. Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς.
- Μητροπούλου, Β. (2004). Αρνητικές επιδράσεις του διαδικτύου στην ηθική και θρησκευτική ανάπτυξη των παιδιών. Στο: Παιδαγωγικό Τμήμα Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης, «Ηθική και Θρησκευτική Ανάπτυξη και Αγωγή του Παιδιού». Ρέθυμνο, (σ. 475-483).

- Μητροπούλου, Β. (2007). Νέες τεχνολογίες και θρησκευτική αγωγή. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Μητροπούλου, Β. (2009). Επικαιρότητα των παιδαγωγικών αντιλήψεων του Αποστόλου Παύλου για την αγωγή των παιδιών στην οικογένεια. Στο: Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Βέροιας, «Η οικογένεια: Παύλεια θεολογία και σύγχρονη θεώρηση». Βέροια, (σ. 189-208).
- Μητροπούλου, Β. (2014). Εκπαιδευτικές τεχνολογίες στο σύγχρονο σχολείο: Εφαρμογές στη θρησκευτική αγωγή (1^η έκδ.). Θεσσαλονίκη: Ostrakon Publishing.
- Μητροπούλου, Β. (2015). Κοινωνικοπολιτισμικές θεωρίες μάθησης: Προτάσεις εφαρμογής στη διδακτική πράξη με χρήση Η/Υ. Θεσσαλονίκη: Ostrakon.
- Ξωχέλλης, Π. Δ. (2005). Θεμελιώδη προβλήματα της παιδαγωγικής επιστήμης: Εισαγωγή στην παιδαγωγική. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Παπαθωμά, Α. Δ. (2016). Αγαπώ και συστήνω τον τόπο μου. Στο: 1^ο Διεθνές Συνέδριο Αλεξανδρούπολης, «Αξιολόγηση στην Εκπαίδευση, Οργάνωση, Διοίκηση, Διδακτικό Υλικό, Αναλυτικά Προγράμματα, Προγράμματα Σχολικών Δραστηριοτήτων για το Δημοτικό», (σ. 708-718). Ανακτήθηκε στις 25 Αυγούστου 2016 από το: http://thraki.inpatra.gr/?page_id=58.
- Παρασκευόπουλος, Ι. Ν. (1985). Εξελικτική Ψυχολογία, Η ψυχική ζωή από τη σύλληψη ως την ενηλικίωση: Σχολική ηλικία, (τ. 3^{ος}). Αθήνα: (χ.ο.).
- Ταρατόρη – Τσαλκατίδου, Ε. (2002). Η μέθοδος Project στη θεωρία και στην πράξη. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Τουλούπης, Θ. Γ. (2013). Η χρήση του νέων τεχνολογιών από μαθητές/τριες ΣΤ΄ Δημοτικού: Ζητήματα εθισμού στο διαδίκτυο και ηλεκτρονικού εκφοβισμού. Διπλωματική εργασία της Φιλοσοφικής Σχολής του Τμήματος Ψυχολογίας, Α.Π.Θ., GRI-2013-10020.
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Π.Ι. (2008). Βλέπω το σημερινό κόσμο: Δημιουργικές – Διαθεματικές Δραστηριότητες για την Ευέλικτη Ζώνη του Δημοτικού σχολείου. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (ΙΕΠ) (2016). Οδηγός Εκπαιδευτικού. Ανακτήθηκε στις 10 Ιανουαρίου 2017 από το: <http://iep.edu.gr/index.php/el/home/40-thriskeftika/523-thriskeftika-odigoi-ekpaideftikoy>.
- Χαραλαμπίδης, Β. Ι. (1984). Οργάνωση της διδασκαλίας και της μάθησης: Ειδικά και κατά μάθημα. Αθήνα: Gutenberg.
- Javeau, C. (2000). Η έρευνα με ερωτηματολόγιο: Το εγχειρίδιο του καλού ερευνητή (Κ. Τζαννόνε – Τζώρτζη, μετάφρ. – επιμ.). Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Verma, G. K., & Mallick, K. (2004). Εκπαιδευτική έρευνα: Θεωρητικές προσεγγίσεις και τεχνικές (Ε. Γρίβα μετάφρ.). Αθήνα: Τυποθήτω.
- Vygotsky, L. C. (1993). Σκέψη και Γλώσσα (2^η έκδ.) (Α. Ρόδη, μετάφρ.). Αθήνα: Γνώση